

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.015>

O‘ZBEK MIKROTOPONIMIKASIDA METONIMIK NOMLANISH JARAYONLARI

Maxmudova Shaxloxon Sayfiddin qizi

Qo‘qon davlat universiteti, 2- bosqich magistranti

E-mail: egamberdiyevashahloxon551@gmail.com

Tel: +998 91 152 67 03

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek mikrotoponimikasida, xususan, mahalla, ko‘cha, dala, bog‘, quduq va boshqa kichik geografik obyektlar nomlarida kuzatiladigan metonimik nomlanish jarayonlari lingvokognitiv nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi mikrotoponimlarning yasalişida qo‘llaniladigan metonimik ko‘chish modellarini aniqlash va tasniflashdan iborat. Tavsiflash, qiyoslash, komponent tahlil hamda dala tadqiqoti metodlaridan foydalanilgan holda buyum-makon, kasb-makon, o‘simlik-makon, voqea-makon kabi semantik guruhlar ajratildi. Natijalar metonimiya mikrotoponimlar yasalişida metaforaga nisbatan ancha yuqori mahsuldorlikka ega ekanini ko‘rsatadi.

Tayanch so‘z va iboralar: mikrotoponimika, metonimiya, mahalliy joy nomlari, nomlanish jarayoni, semantik ko‘chish, denotativ aloqadorlik, onomastika, lingvokognitiv tahlil, areal toponimiya, nom yasalişhi.

ПРОЦЕССЫ МЕТОНИМИЧЕСКОЙ НОМИНАЦИИ В УЗБЕКСКОЙ МИКРОТОПОНИМИКЕ

Аннотация. В статье с лингвокогнитивной точки зрения анализируются процессы метонимической номинации, наблюдаемые в узбекской микротопонимике, в частности в названиях махаллей, улиц, полей, садов, колодцев и других малых географических объектов. Цель исследования - выявление и классификация моделей метонимического переноса, используемых при образовании микротопонимов. С применением методов описания, сопоставления, компонентного анализа и полевого исследования выделены семантические группы: предмет–место, профессия–место, растение–место, событие–место. Результаты показывают, что метонимия значительно продуктивнее метафоры в образовании микротопонимов.

Ключевые слова: микротопонимика, метонимия, локальные географические названия, процесс номинации, семантический перенос, денотативная смежность, ономастика, лингвокогнитивный анализ, ареальная топонимия, словообразование названий.

METONYMIC NAMING PROCESSES IN UZBEK MICROTOPYNYMY

Abstract. This article examines, from a linguo-cognitive perspective, the processes of metonymic naming observed in Uzbek microtoponymy, particularly in the names of mahallas, streets, fields, gardens, wells and other small geographical objects. The aim of the study is to identify and classify the models of metonymic transfer employed in the formation of microtoponyms. Using descriptive, comparative, component-analysis and field-research methods, the following semantic groups were distinguished: object–place, occupation–place, plant–place, and event–place. The findings demonstrate that metonymy is considerably more productive than metaphor in the formation of microtoponyms.

Keywords: microtoponymy, metonymy, local place names, naming process, semantic transfer, denotative contiguity, onomastics, linguo-cognitive analysis, areal toponymy, name formation.

KIRISH

Joy nomlari - xalqning tarixi, madaniyati, xo‘jalik yuritish tarzi va dunyoqarashini o‘zida mujassam etgan tilning o‘ziga xos xotira omboridir. Toponimika fanining tarkibiy qismi sifatida mikrotoponimika mahalliy ahamiyatga ega bo‘lgan kichik geografik obyektlar - mahalla, ko‘cha, dala, bog‘, quduq, ariq, ko‘prik, tegirmon kabi nomlarni o‘rganadi. Mikrotoponimlar, makrotoponimlardan farqli o‘laroq, chegaralangan hududda, ko‘pincha bir necha avlod xotirasida yashab, tez o‘zgarishga moyil bo‘ladi, shu bois ularni o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki mahalliy tarix va etnografiya uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi [1; 4].

Mikrotoponimlarning yasash mexanizmlarini o‘rganishda ikkita asosiy semantik ko‘chish turi - metafora va metonimiya - markaziy o‘rin tutadi. Agar metafora o‘xshashlik asosida nomlanish bo‘lsa, metonimiya ikki denotat o‘rtasidagi real, obyektiv aloqadorlik (yaqinlik, bog‘liqlik, qisman yoki funksional munosabat) asosida yuzaga keladi [7; 9]. Ushbu tafovutni birinchi bo‘lib aniq tizimlashtirgan R.Yakobson tilning metaforik va metonimik qutblarini bir-biridan farqlagan edi [9], keyinchalik bu g‘oya J.Leykoff va M.Jonson tomonidan kognitiv semantika doirasida yanada rivojlantirildi [8].

O‘zbek onomastikashunosligida toponimlarning semantik-struktur xususiyatlari T.Nafasov, S.Qoraev, Z.Do‘simov, X.Egamov, H.Hasanov, N.Ulukov kabi olimlarning ishlarida keng yoritilgan [2; 3; 5; 6]. Biroq mavjud tadqiqotlarda toponimik metonimiya, asosan, umumiy toponimika materialini asosida, alohida mikrotoponimlar darajasida esa yetarlicha chuqur tahlil qilinmagan. Ayni shu bo‘shliq ushbu maqolaning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsadi - o‘zbek mikrotoponimikasida metonimik nomlanish jarayonlarini aniqlash, ularning semantik modellarini tasniflash va bu jarayonning nomlanish tizimidagi o‘rnini belgilashdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: 1) metonimiya tushunchasining onomastik talqinini aniqlashtirish; 2) to‘plangan mikrotoponimik materialni semantik guruhlariga ajratish; 3) har bir guruhning nomlanish mexanizmini konkret misollar asosida tahlil qilish; 4) metonimik va metaforik nomlanishning mahsuldorligini qiyosiy baholash.

Tadqiqot obyekti sifatida Farg‘ona vodiysining bir qator tumanlaridan (jumladan, Qo‘qon, Farg‘ona, Rishton hududlaridan) to‘plangan 210 dan ortiq mikrotoponim - mahalla, ko‘cha va tumanlar nomi olindi. Tadqiqotda tavsiflash, qiyoslash, komponent tahlil, etimologik tahlil hamda dala (ekspeditsion) tadqiqoti metodlaridan foydalanildi.

ASOSIY QISM

Metonimiya nazariy jihatdan ikki denotat o‘rtasidagi “aloqadorlik” (smejnost') munosabatiga asoslanadi: bu makoniy, vaqtiy, sabab-natija, qism-butun yoki funksional bog‘liqlik bo‘lishi mumkin [7]. Onomastik metonimiyada bu aloqadorlik ko‘pincha “predmet - u joylashgan makon” yoki “belgi - shu belgiga ega makon” munosabati ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. N.V.Podolskaya onomastik terminologiyada bunday ko‘chishni “nomning bir denotatdan ikkinchisiga, ular o‘rtasidagi real aloqa asosida o‘tishi” sifatida ta’riflaydi [4]. To‘plangan material asosida o‘zbek mikrotoponimikasida quyidagi metonimik modellarni ajratish mumkin bo‘ldi.

1. Buyum - makon modeli. Bu model doirasida ma’lum bir inshoot, qurilma yoki predmet nomi shu obyekt joylashgan hudud yoxud uning atrofidagi mahalla nomiga ko‘chadi. Masalan, “Tegirmon” mahallasi nomi u yerda faoliyat yuritgan don tegirmoni nomidan, “Ko‘prik” mahallasi esa hududdagi ko‘prikdan olingan. Xuddi shunday, “Hovuz”, “Masjid”, “Minor” kabi mikrotoponimlar ham aynan shu turdagi metonimik ko‘chishning namunasidir. Bunday nomlar obyekt yo‘qolgan taqdirda ham hududning tarixiy xotirasi sifatida yashab qolaveradi [3; 6].

2. Kasb-hunar - makon modeli. Mahallada ustunlik qilgan hunarmandchilik yoki kasb turi nomi butun hudud nomiga ko‘chgan holatlar alohida guruhni tashkil etadi: “Kulolchilik”, “Temirchilik”, “Qassobchilik”, “Toshtaroshlik” kabi mahalla nomlari mazkur hududda tarixan shu kasb vakillari to‘plangan bo‘lishini ko‘rsatadi. Bu model funksional-ijtimoiy aloqadorlikka asoslangan bo‘lib, uni “kasb egalari - ular yashagan/ishlagan makon” formulasi bilan ifodalash mumkin [2].

3. O‘simlik/tabiat obyekti - makon modeli. Hududda ustunlik qilgan daraxt, buta yoki tabiiy obyekt nomi mikrotoponimga aylangan holatlar ham keng tarqalgan: “Tut”, “Chinor”, “Qayrag‘och”, “To‘qay” kabi nomlar aslida shu joyda mavjud bo‘lgan yakka daraxt yoki o‘simlik massividan kelib chiqqan bo‘lib, qism-butun (bitta ustuvor belgi - butun hudud) munosabatiga misol bo‘ladi [5]. Bu guruh ko‘pincha metafora bilan aralashtiriladi, biroq bu yerda o‘xshashlik emas, balki bevosita makoniy yaqinlik (daraxt shu yerda o‘sgan) asos bo‘lgani uchun bu toza metonimik hodisadir.

4. Voqea/marosim - makon modeli. Ma’lum bir tarixiy voqea, marosim yoki yig‘in shu joy bilan bog‘liq holda sodir bo‘lgani sababli, voqea nomi yoki unga ishora qiluvchi so‘z mikrotoponimga aylanadi. Masalan, “Bozor” mahallasi nomi u yerda muntazam o‘tkazilgan savdo-sotiq faoliyatidan, “Sayil” yoki “To‘y maydoni” kabi nomlar esa shu joyda o‘tkazilgan ommaviy tadbirlardan kelib chiqqan [6]. Bunday nomlar vaqt o‘tishi bilan voqeaviy ma’nosini yo‘qotib, sof geografik ishora vazifasini bajara boshlaydi.

5. Aholi guruhi (etnik/urug‘) - makon modeli. Ko‘chib kelgan yoki tarixan shu hududda istiqomat qilgan urug‘, elat yoxud etnik guruh nomi mikrotoponimga ko‘chishi ham metonimiyaning alohida ko‘rinishidir: “Qipchoq”, “Qoraqalpoq”, kabi mahalla nomlari aynan

shu tamoyil asosida yuzaga kelgan. Bu yerda “guruh a’zolari -ular yashagan hudud” munosabati ishlaydi, biroq vaqt o‘tishi bilan nom etnik ma’nosidan ajralib, faqat mahalliy identifikator sifatida saqlanib qoladi [2; 3].

Yuqoridagi beshta model bir-biridan aloqadorlik tabiati (predmet, kasb, o‘simlik, voqea, etnik guruh) bilan farqlanadi, biroq barchasida umumiy kognitiv mexanizm bir xil: nom dastlab kichik, aniq bir denotatga (buyum, kasb, daraxt, voqea, guruh) tegishli bo‘lgan, keyinchalik esa shu denotat bilan real, obyektiv aloqada bo‘lgan kengroq makonga - mahalla yoki ko‘chaga - ko‘chgan. Bu, metaforadan farqli o‘laroq, hech qanday o‘xshashlik talab qilmasligi bilan izohlanadi [8; 9].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

To‘plangan mikrotoponimik materialning sifat tahlili shuni ko‘rsatadiki, metonimik yo‘l bilan yasalgan nomlar mikrotoponimlar orasida metaforik nomlarga qaraganda sezilarli darajada ko‘proq uchraydi. Bu holat metonimiyaning mikrotoponimlar yasallishida metaforaga nisbatan yuqori mahsuldorlikka ega ekanini ko‘rsatadi.

Tahlil qilingan misollar orasida eng ko‘p uchraydigan guruhlar – “buyum – makon” va “o‘simlik/tabiati – makon” modellari bo‘lib, ular birgalikda metonimik nomlarning katta qismini tashkil etadi. Bu holat, bizningcha, mahalliy jamoaning kundalik turmush tajribasida eng ko‘zga tashlanadigan, doimiy ko‘rinib turadigan obyektlar (bino, inshoot, daraxt) nomlash uchun eng qulay asos bo‘lib xizmat qilishi bilan izohlanadi [1; 5]. Kasb-hunar modeli esa nisbatan kamroq uchraydi, bu esa hunarmandchilik mahallalarining zamonaviy shahar rivojlanishi jarayonida yo‘qolib borayotgani yoki qayta nomlanayotgani bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Diqqatga sazovor jihati shundaki, metonimik nomlarning katta qismi hozirgi kunda motivatsiyasini qisman yoki to‘liq yo‘qotgan - ya’ni nom bilan bog‘liq real obyekt (tegirmon, ko‘prik, bozor) allaqachon mavjud bo‘lmasa-da, nom o‘zi mustaqil toponimik birlik sifatida yashab qolgan. Bu hodisa toponimikada “desemantizatsiya” deb ataladi va u metonimik nomlarning barqarorligini, ularning sof lingvistik belgi sifatida mustahkamlanganini ko‘rsatadi [4; 7]. Metaforik nomlarda esa, aksincha, obrazlilik uzoqroq saqlanib qolishi kuzatildi, chunki ular ko‘pincha nom beruvchining subyektiv baholovchi munosabatini ham ifodalaydi.

Shuningdek, tahlil metonimik modellarning bir-biriga o‘tish (kontaminatsiya) holatlarini ham ko‘rsatdi: masalan, “Kulolchilik” nomi bir vaqtning o‘zida ham kasb-hunar, ham (agar hududda ma’lum bir ustaxona binosi nazarda tutilgan bo‘lsa) buyum-makon modeliga mansub bo‘lishi mumkin. Bu, mikrotoponimik metonimiyaning qat’iy chegaralarga ega bo‘lmagan, dinamik va ko‘p qatlamli hodisa ekanini tasdiqlaydi.

XULOSALAR

O‘tkazilgan tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek mikrotoponimikasida metonimik nomlanish nafaqat mavjud, balki eng mahsuldor nomlanish usullaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot davomida quyidagi xulosalarga kelindi:

Metonimik nomlarning katta qismi vaqt o‘tishi bilan desemantizatsiyaga uchraydi, ya’ni ular bilan bog‘liq real obyekt yo‘qolgan bo‘lsa-da, nomning o‘zi mustaqil toponimik belgi sifatida saqlanib qoladi - bu ularning tilda barqarorligini ta’minlaydigan asosiy omildir.

Amaliy jihatdan, olingan natijalar mahalliy toponimik lug‘atlar tuzish, mahalla va ko‘chalarga nom berish siyosatini ishlab chiqish hamda mintaqaviy tarix-etnografiya tadqiqotlari uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlarda mikrotoponimik metonimiyani boshqa turkiy tillar materiali bilan qiyosiy o‘rganish dolzarb yo‘nalish sifatida belgilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Begmatov E. Hozirgi o‘zbek antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 1998. – 232 b.
2. Do‘simov Z., Egamov X. Joy nomlari ma’nosi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1977. – 144 b.
3. Hasanov H. Geografik nomlar siri. – Toshkent: Fan, 1985. – 120 b.
4. Podolskaya N.V. Slovar' russkoy onomasticheskoy terminologii. – Moskva: Nauka, 1988. – 192 s.
5. Nafasov T. O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1988. – 288 b.
6. Qoraev S. O‘zbekiston viloyatlari toponimlari. – Toshkent: O‘zbekiston, 1996. – 205 b.
7. Superanskaya A.V. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo. – Moskva: Nauka, 1973. – 366 s.
8. Ulukov N. O‘zbek tilining toponimik tizimi: Filol. fan. dok. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2006. – 48 b.
9. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
10. Jakobson R. Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances // Fundamentals of Language. – The Hague: Mouton, 1956. – P. 55–82.
11. Murzaev E.M. Slovar' narodnyx geograficheskix terminov. – Moskva: Mysl', 1984. – 653 s.